

Concepts of Love and Romance According to Sufism and Rumi

مفاهیم عشق و رمانتیسم از دیدگاه تصوف و مولانا

Ghadir GOLKARIAN¹

E. Mail: ghadir.golkarian@neu.edu.tr

Orcid: <https://orcid.org/0000-0003-3801-7089>

DOI: <https://doi.org/10.32955/neuram2023-12-8.ch11>

Abstract:

One of Jalal ud-Din Muhammad Rumi's important ways about God-Man is "Love." Man can reach God through love and achieve divine qualities. According to Islamic understanding and literature, man has been valued by God's spirit when created, and the soul of God has been given to him. Therefore, the great power that is inhabited is its spirit. With this factor, man can reach the highest order by moving from the lowest point, raising herself, and accessing the divine nature. Rumi has named the relationship between God-Man as love and stated that God can be reached this way.

It was seen that Rumi gave a lot of thought and inscription to reason when revealing God's imagination. Rumi, who gives great importance to humanity and states that he is supreme at every opportunity, has adapted to the Islamic tradition in this respect. When necessary, the thinker who benefited from the Qur'an and, if necessary, from philosophy and other sciences of the devolution revealed his particular ideas with his point of view without harming the integrity of man and without injuring him. He deals with people with elements like mind, soul, spirit, and heart.

When it comes to the relationship between God and man, Rumi emphasizes that God created everything and that all beings in the universe and the world gain with his existence, and we see that he adopts this view. A spiritual relationship is not just closeness to God. In Rumi's thought, good actions, deeds, and ideas are beyond the concept of romanticism, which is mentioned in the literature. In this research, an attempt is made to clarify the difference between romanticism and love, as Rumi explains. Man's superiority to love is not the result of mental emotions and physical reactions; divine love is the

¹ Prof. Dr. Yakın Doğu Üniversitesi, Rumî Araştırmaları Merkezi Başkanı, Lefkoşa-KKTC

polisher of the human body and soul, which can be found in his words in the spiritual Mathnawi.

Keywords: Rumi, Romanticism, Divine love, God-Man relation

چکیده:

از دیدگاه مولانا جلال الدین محمد بلخی (رومی) مهمترین راه از میان راههای تقرب میان خدا-انسان، همانا «عشق» است. انسان می تواند با عشق به خدا برسد و به صفات الهی دست یابد. بر اساس درک و بینش اسلامی، انسان هنگام آفرینش با روح خدا ارزش پیدا کرده و روح خداوند به او هدیه شده است. بنابراین، قدرت بزرگی که در انسان نمود پیدا می کند، روح انسان است. انسان با این عامل ارزنده، می تواند با سیر از پایین ترین نقطه به متعالی ترین درجه اعتبار دست یابد و به فطرت الهی خود نایل آید. مولانا رابطه خدا و انسان را به صورت عشق نامیده که از طریق اخلاص و قلب پاک می تواند به خدا برسد.

از آثار مولانا چنین استنباط میشود که اندیشه به خداوند و درک وی هر چند از روی عقل است ولی عقل به تنهایی قادر به درک حقایق نیست و دل و روح آدمی است که میتواند خدای را ادراک کند. عقل تنها ابراز اندیشه است تا مسیر را هموار سازد ولی محرک رسیدن به خداوند، خلوص قلبی است. از این رو مولانا با تصور اینکه انسان مجهز به عقل و روح است، دارای اهمیت زیادی است و در هر فرصتی چنین اظهار می دارد که انسان اشرف مخلوقات محسوب میگردد. مولانا برای اثبات نظراتش به سنت اسلامی رجوع می کند. او متفکری است که از قرآن و در صورت لزوم از فلسفه و سایر علوم حوزوی بهره می برد. در مواقع لزوم، عقاید خاص خود را بدون لطمه به تمامیت معنای انسان و بدون آسیب رساندن به او آشکار می کند. او برای تعریف عظمت انسان با عناصری مانند ذهن، روح، نفس و قلب سروکار دارد.

وقتی صحبت از رابطه خدا و انسان می شود، مولانا تأکید می کند که خداوند همه چیز را آفریده است و همه موجودات عالم و جهان با وجود او به دست آمده اند. رابطه معنوی صرف نزدیکی به خداوند نیست. عمل، کردار، پندار نیک در نگاه مولانا فراتر از مفهوم رمانتیسم است که در ادبیات بدان اشاره میشود. در این پژوهش سعی بر آن است که تفاوت میان تفکر رمانتیسمی با عشقی که مولانا تبیین می کند، محرز شود. برتریت انسان به عشق حاصل از هیجانهای روحی و واکنشهای فیزیکی نیست؛ بلکه عشق الهی صیقل دهنده جسم و روح انسان است که در کلام وی در مثنوی معنوی میتوان بدان دست یافت.

کلید واژه ها: مولانا، رمانتیسم، عشق الهی، رابطه خدا و انسان

Giriş:

Evrenin parlayan yıldızı Celaleddin Muhammed Rumi, uzun zamandır en önemli Sufi Mistik Şair olarak kabul edilmektedir. Sadece Fars dilindeki en mükemmel Sufi şiiri ona atfedilebilir, ancak Mevlâna'yı özel bir sınırlara sınırlı tutmak gerek tasavvuf gerekse irfanî edebiyata uygun eğildir. Çünkü Mevlâna evrensel bir kişiliğe sahip olarak dünya edebiyatının malı sayılmaktadır. Belh'te doğmuş, İran sınırları içinde büyümüş, Azerbaycan'da kendini geliştirmiş fakat Ala'ddin Keykubad tarafından Konya'ya gelerek hayatının sonuna dek orada yaşayıp ve vefat etmiş olsa da, hiçbir coğrafi sınırlara sığmayacak kadar ünlü ve kendisi ilâhi aşkla insanlığa hitap ettiğinden dolayı dünyanın malı olarak sayılıyor.

Mevlâna ve yarattığı önemli eserleri olarak Mesnevî ve Divan-i Kebir başta olmak üzere diğer eserleri de Fars Sufi edebiyatının en gizemli ve saygı duyulan eserlerinden kabul edilmektedir. Bu eserler aynı zamanda tanımlanamayan birçok maneviyat düzeyini de ortaya çıkarmaktadır. Çalışmaları, anlatı çerçevesi olmayan, yalnızca şiirden oluşan kompozisyonlar kategorisine girmektedir. Hikayeler ve benzetmeler şeklinde ahlaki dersler verir. Amacını anlatmak için ana dili kullanmak ve onu iletmek için yoğun bir çaba göstermişti Mevlâna. Duyuların elde edemeyeceği hakikat bilgisi, temel bir manevi prensibidir. (Lashari & Awan, 2014, s. 1-14)

Bu makale, Mevlâna'nın söylediği şiirler denizinde aşk yönünü araştırırken manevi yönünü de incelemeyi amaçlamaktadır. Bu karmaşık dünyevi mesele, pek çok fikri yönü olan basit ayetlere sığdırılabilir. Spiritüalizmin güzelliği, arayan kişiyi çeşitliliğe bağlayan romantik unsurlarla daha da güçlenmektedir.

Mevlâna şiir ve vezin sözlerinin büyüyle boş bir tuval üzerine resim yapan sanatçı sayılıyor. O, sonsuz hayat veren faktörü "aşk" olarak ele alıyor ve işte aşk kaynağını hayatın özü olarak tanıtmaktadır. Onun eseri ele alındığında ve şiirlerinin içine dalınca, bir soyut yöntemli yaklaşımla güzel manzaraları, manzaraların kavramlarını gezgin gözüyle değerlendirerek "İnsan-Tanrı" ilişkisi ve kavramını anlamak kolaydır.

Mevlâna'nın yarattığı eserler gerçekten de önemli felsefi, irfan, tasavvufi ve edebi hazinedir. Dünyanın bütün güzelliklerini üretme ve eğitime kapasitesine sahiptir. Mevlana, ister somut ister kurgusal bir karakter olsun, gerçek güzellikte bir eserle zihinlerimizde kalıcı bir etki yaratabilir. Bunu yalnızca bir kez deneyimlememize gerek yok; hayatının geri kalanında bunun tadını çıkarmalıyız. Farsça bir Kur'an olarak Mesnevî'nin maneviyat ve romantizmi eşsiz bir şekilde harmanlaması, özü ve büyüleyici notalarıyla okuyucuların kalplerinde kalıcı olmuştur. (Joshi, 2019, s. 7-15)

Teorik Çerçeve veya Literatür Taraması:

Teorik çerçevede Mevlâna'nın aşk kavramı analizi çeşitli yönlerden ele alınabilir. Bu bağlamda literatür taramasına dayanarak elde edilen "aşk" kavramı semantik yönden değerlendirilmelidir. Rumi'nin aşkı ifade etmek için kullandığı dilin semantik analizi, onun eserlerinde kullanılan kelimelerin, metaforların ve sembollerin derin anlamını anlamayı içerir. Rumi'nin aşkı ifade etmek için kullandığı dilin semantik analizi için bazı temel unsurları göz önünde tutulduğunda çeşitli yaklaşımlar söz konusu olabilir.

Dilin metaforik zenginliği, aşkın spiritüel boyutu, dilin ironik kullanımı, aşkın semantik analizi, İslami semantik bağlamı ve diğer konular analiz konusu sayılabilir; fakat bu makalede "aşkın semantik analizi" dikkate alınmıştır.

Metodoloji:

Aşkın semantik analizini gerçekleştirmek için metodoloji geliştirmek açısından Rumi'nin eserlerindeki dilin derin anlamını anlamak için sistematik bir yaklaşım dikkate alınmıştır. Yapılan analizde dilin metaforik zenginliği dikkate alınırken aşkın semantik açıdan kavramsal incelenmesi ve aşkın Tanrı'ya olan bir bağlılık ve ruhsal bir birleşme olarak nasıl mesneviden nasıl ifade edildiği yanı sıra Mevlâna'nın İslami kültür ve inanç sisteminden beslenerek aşkı ifade ettiği dikkate alınmaktadır. Bu bağlamda metodoloji olarak nitelikli yöntem ön planda olarak korpus seçimi ile Divan-i Kebir ve Mesnevi-yi Manevi temel eserler olarak analiz kaynakları olarak belirlenmiştir. Bununla birlikte konseptual metafor analizi de aşkın soyut kavramlarını temsil etmek açısından ele alınmıştır. Bu bağlamda "Aşk bir yolculuktur" metaforu üzerinde durulmuştur.

Bulgular ve tartışma:

Mevlâna, bir aşk şahsiyeti olarak insanı, eşyayı, varlıkları, kâinâtı, yani tüm âlemi, gönül penceresinden seyrederek ve değerlendiriyor. Mevlâna'nın fikirleri, düşünceleri, görüşleri tamamıyla "sevgi" ve "aşk" odaklı olarak yaratılan tüm nesnelere aşk kavramıyla anlamlandırarak hayatın ister acı isterse tatlı olaylarını ve gelişim- değişimlerini aşka dayalı olarak kabullenmeyi, hoşgörüyü önemsemektedir. Ay'ın doğuşunu, Güneş'in batışını, Dünya'nın dönüşünü hep "sevgi" ve "aşk" düzleminde anlatmakta olup kötülük ve çirkinliklerin kaynağının "sevgisizlik ve aşksızlık" olduğunu vurgulamıştı.

Mevlâna her insanın mâhiyetine veya başka bir anlamla "özüne" derin bir saygısı olduğundan, her koldan, her devirde pek çok seveni ve müntesibi olmuş ve olmaktadır. Kendinden sonra fikir ve görüşleri, yaşayış biçimleri sistematize edilerek tasavvuf denizinin "Mevlevîlik" kolu ortaya çıkmıştı. Mevlevîlik, derin bir medeniyet ve hâl yansımasıdır. Bu yoldan; pek çok ilim,

sanat, edebiyat ve siyaset adamı mayalanmış, böylece Mevlevî dergâhlarında çok kıymetli insanlar yetişmiştir. (Top, 2007, s. 562)

Mevlâna Celaleddin Rumi, İslam tasavvuf geleneğinde önemli bir yere sahip olan bir düşünürdür. Aşk kavramı, Mevlâna'nın şiirlerinde ve öğretilerinde sıkça yer alır. Mevlana'ya göre, aşk, insanın Tanrı'ya olan sevgisidir. Aşk, insanın kendisini aşması ve Tanrı'ya yaklaşması için bir araçtır. Mevlana'nın aşk anlayışı, romantizm ile benzerlikler taşır. Romantizm, duygu ve hayal gücünün önemsendiği bir akımdır. Mevlana'nın aşk anlayışı da, romantizmde olduğu gibi, duygu ve hayal gücünün önemsendiği bir anlayışa sahiptir. (ذوالفقار, 1398 شمسی, ص. 87-116)

Mevlana'nın aşk şiirleri, insanın Tanrı'ya olan sevgisini ifade etmektedir. Mevlana'nın aşk şiirlerinden bir örnek vermek gerekirse:

“Aşkın ateşiyle yanarım, külüm olursun sen, seni seven benim, seni seven benim, seni seven benim, seni seven benim, seni seven benim, seni seven benim.”

Bu şiirde, Mevlâna, aşkın insanı nasıl yakıp kül ettiğini ifade etmektedir. Aşkın insanı yakıp kül etmesi, insanın kendisini aşması ve Tanrı'ya yaklaşması için bir araçtır. Mevlana'nın aşk şiirleri, insanın Tanrı'ya olan sevgisini ifade etmektedir. Mevlana'nın aşk anlayışı, romantizm ile benzerlikler taşır. Romantizm, duygu ve hayal gücünün önemsendiği bir akımdır. Mevlana'nın aşk anlayışı da, romantizmde olduğu gibi, duygu ve hayal gücünün önemsendiği bir anlayışa sahiptir.

Mevlâna Hazretleri'nin en meşhur eseri olan “Mesnevî”, kendi içinde kâfiyeleri bulunan bir şiir türü olup 26 bin beyitten meydana gelmiştir. Tamamı 6 cilttir; 2 yıl ara verilerek 9 yılda bitirilmiştir. İlim erbabı tarafından Mesnevî, Kur'an'ın tasavvufi tefsiri olarak vasıflandırılır, hakikate ulaşma kitabı olarak tâbir edilir. İçinde 270 hikâye ve kıssa, şiir diliyle ifâdelendirilmiştir. Bunlar anlatılırken âyet ve hadislerden istifade edilmiştir. (Hz. Mevlâna'ya Göre Aşk Nedir?, 2020)

Mesnevî'de vurucu mesajlar, hikayelerden sonra gelmektedir. Mevlâna, eserlerinde belirli konulardan (somuttan) mücerrede (soyut) başvurur; daha çok içsel ve öz kavramları ele almaktadır. Anlattığı hikayelerde tam dikkatle incelikleri işler. İşlediği konular ise akıl, ruh, kalp, aşk ve nefis gibi hususlardır. Onun gâyesi; insanın dünyevi tutkunluk ve bağılıklardan kurtarıp en yüce aşamalar ve rütbelere götürmek ve insanı yüceltmektir.

Mesnevî'de insanların çevrelerinde şahit oldukları hâdiselerin hikmet tarafı nazara verilir. Bunun için bazı müşahhas misaller, sembol olarak kullanılır.

Meselâ; horoz “şehvet” i, tâvus “makâm” ı, karga “tûl-i emel” i yani aşırı istek ve doymazlığı temsil eder.

Hazret-i Mevlâna, insanı her safhada değerlendiren büyük bir gönül eğitimcisidir. İnsanı anlamadan hiçbir şeyi anlayamazsınız. Üstad; “*İnsanın iç dünyasında sonsuza açılan bir yanı yoksa o gönül haraptır.*” der. (Hz. Mevlâna’ya Göre Aşk Nedir?, 2020)

Mesnevî, bencillikten sıyrılıp benliğinden geçenlerin gönül cennetidir. Şurası bilinen bir hakikattir ki, dînin temeli, yüce Allah -celle celâlühû-’ya îmandır. İmâmı kuru kuruya değil de aşk boyutunda yaşamak için “aşkın kitabı” olan “Mesnevî” yi okumak gerekir.

صبحگاهان که شود از سر اخلاص بخوان

کافرون و فلق و توحید والناس بخوان

هیچ غافل مشو از خواندن آیات خدا

با دل سوخته و از سر احساس بخوان (بلخی، غزلیات، 1352، ص. 141)

(*Sabah vakti İhlâs sursini tam içten okuver. Kafirûn, Tevhid ve Nas sursni oku. Allahın ayetlerini okumaktan hiç galflette bulunma; kesinlikle yanık gönül ve tam duyguyla oku!*)

Âlimler, Kur’ân ile Mesnevî’yi gül bahçesi ile gül yağına benzetmişlerdir. Hazret, gül bahçesi olan Kur’ân-ı Azîmüşşân’dan gül yağı çıkarmıştır. Gül bahçesindeki güllerin sayısız rengi ve âhengi, Mesnevî’ye yansır.

حرف قرآن را بدان که ظاهریست

زیر ظاهر باطنی بس قاهریست

زیر آن باطن یکی بطن سوم

که درو گردد خردها جمله گم

بطن چارم از نبی خود کس ندید

جز خدای بی نظیر بی ندید

تو ز قرآن ای پسر ظاهر مبین

دیو آدم را نبیند جز که طین

ظاهر قرآن چو شخص آدمیست

که نقوشش ظاهر و جانش خفیبست

مرد را صد سال عم خال او

یک سر مویى نبیند حال او (بلخی، 1352، ص. 780)

(Kur'an'ın sözü anlamalısın ki görünüştedir, dakat bu görünüşün altında çok güçlü gizli gerçekler var. Bu gizlilikler arasında üçüncüsü önemlidir. Çünkü akıllar onun içindedir. Dördüncüsünde ise Hz. Peygamber'in gerçekleri bulunuyor; O ki tek Tanrı'dan başka bir şey görmedi ve inanmadı. Dolayısıyla sen Kur'an hakkında sadece görünüş diye algı içinde kalma oğul! Çünkü insanoğlu hep gördüğüne inanır. Kur'an zaten bir insanı anlatıyor. Onun nakışları görünür ancak can ve anlam gizlidir. Kişi yüz yıllar onu anlamaya çalışsa bile sadece tek bir saç teli kadar anlamış olur.)

Mesnevî'de ise; “Dinle!” deniyor. “Neyi dinle?” Kâinâtın sesini, Kur'an'ın hitâbını, Peygamber'e vahyi dinle! “Dinlemek” tasavvufta önemli bir kâidedir. Söyleyen değil, dinleyen öğrenir. Kulak, ilmin giriş kapısıdır. Büyükler dinlemenin ehemmiyetini belirtmek için, “*Sen çocuğuna susmayı öğret, o nasıl olsa konuşmayı öğrenecektir!*” derler. Ayrıca dinlenenler sadra kaydedilir, okunup yazılanlar ise satırlara kaydedilir. Satırlardakiler, dijital kayıtlar silinebilir, ama sadırdakiler silinmez, kalıcıdır.

İnsan, hayatı okuma ve dinleme hâlindeyken; düzgün bir kamıştan yapılmış, içinden enfes sesler ve nağmeler çıkan “ney” i dinlemelidir. O “ney”, alelâde bir müzik âleti değildir. Mevlâna'nın mesnevisinde her şey Neyin hikâyesi ve şikâyetiyle başlar. Mesnevi'nin anlatıcısı her şeyden önce bir hikâye şairidir. O, kavramların lirik sözlerini okumanın tüm sırlarıyla, okunmamış kelimelerin hikâye anlatıcısına benzer. İlgisi hikâye aktarımına ve alışkanlığı hikâye anlatıcılığıdır. Öyle ki gazel sözlerinde bile bazen hikâyeler söylüyor. Mevlâna, dikkatli okuyucuyu hikâye boyunca hikâyenin ötesindeki dünyaya yönlendirir ve bu, bazı araştırmacılara göre bir tür ikiliktir. Veya ifade üslubunda çelişkilerle sonuca varma konusuna izin veriyor. Okuyucu anlatım dünyasının, hatta tasavvuf heyecanının ötesine, eğitim alanına geçiyor. Nadiren şairin icadı olabilecek mesnevi hikâyeleri ve fıkraları, çoğu zaman veya çağının meşhur ve yaygın gelenek ve koleksiyonlarından veya Şems Tebrizi'nin derslerinden ve makalelerinde bildirilen fıkra ve hikâyelerden veya mutasavvıf şeyhlerinin durum ve sözleriyle ilgili kitap ve geleneklerden veya Kur'an ve Hadis tefsir kitapları, hatta tipik Arap ve Fars edebiyatı kitaplarından yararlanmaktadır. (عبدالحسین، 1368، ص. 300-297)

Mevlâna daima alegoriye, kinayeye ve hitapta olan bu hikâyeler, Mevlâna'nın aşkı nasıl ifade edeceğini ve edebî yöntemini aktarmaktadır. Elbette

Mevlâna'nın amacı sadece hikâye anlatmak değil. Daha ziyade okuyucunun hikâyeyi anlayarak ana gerçeklere ulaşabileceği bir tür alegori ve tartışmadır. Ancak Mesnevi ve Divan Şems gibi eserlerde aşk konusunu çekici kılan şey, hikâye yazım şekli ve hikâyeden yola çıkarak hedefe ulaşmak için çıkarımlarda bulunulmasıdır ki bu da onu eşsiz bir karakter haline getiriyor.

Mevlâna aslında hikâyeyi, manaları ölçmek için bir ölçüt olarak görüyor ve hikâye kavramlarını anlamının önemine dikkat çekiyor. Dolayısıyla Mevlâna'ya göre aşk ve romantizm kavramı, insanın fiziksel olarak algıladığı heyecan ve duygu doruğu değildir. Aksine Mevlâna'da romantizmin farklı bir anlamı bulunmaktadır. Dolayısıyla Mevlâna'da aşk ve romantizmin anlamları felsefi bir kavram olarak yorumlanabilir ki buna "Teozofi" dersek abartmış olmayız.

Mevlâna, Mesnevi'nin anlaması için hikâyelerin ortaya çıkışı üzerine tartışmalar yaparak mübahase yoluyla insanın anlama yeteneğini güçlendiriyor ve olanak sağlıyor. Mesnevi anlayışını hikâyelerin hakikatini ve sırlarını tartışma eşiğine itmek istemektedir ve buradan hareketle Mesnevi'deki hikâyeler ve kıssalar biz insanların yaşadığı zamanın ve geleceğinin eleştirisi; aynı zamanda gerçek mutasavvıfın sırlarını belli ölçüde zihinlere ulaştırıyor. Her halükârda hikâyeden bahsetmek, hikâyeyi anlatanın amacına uygun olarak, mümkün olduğunca şifreli veya metaforla izleyiciye doğrulanabiliyor veya hayal edilebilir şekilde içerik ve kavram sunabiliyor. Bu amaçla Mevlâna, aşkını hikâyeler halinde dile getirmiştir. Mevlâna, Mesnevi'de, ortak aklın anlayıp kabul edebilmesi için iddiaları ve sözleri açıklığa kavuşturmak ve gerekçelendirmek için her türlü kıssadan yararlanır.

Leyla ve Mecnun, Mahmut ve Ayaz, Veys ü Ramin, Vamık ve Azra, Hüsrev ve Şirin, Ferhat ve Şirin, Varaka ve Gülşah ve de Musa ile Çoban hikâyeleri bunlardan önemli örnekler olarak dikkat edicidir.

Ancak önemli olan Ney hikayesidir. Çünkü Mesnevi'nin başlangıcını Ney hikayesiyle başlayarak aşkın önemi ve değerini ve kavramını anlatmaya çalışmıştır. Mesnevi'de ise; "Dinle!" deniyor. "Neyi dinle?" Kâinatın sesini, Kur'an'ın hitabını, Peygamber'e vahyi dinle! "Dinlemek" tasavvufta önemli bir katedir. Söyleyen değil, dinleyen öğrenir. Kulak, ilmin giriş kapısıdır. Büyükler dinlemenin ehemmiyetini belirtmek için, "*Sen çocuğuna susmayı öğret, o nasıl olsa konuşmayı öğrenecektir!*" derler. Ayrıca dinlenenler sadra kaydedilir, okunup yazılanlar ise satırlara kaydedilir. Satırlardakiler, dijital kayıtlar silinebilir, ama sadırdakiler silinmez, kalıcıdır. (Hz. Mevlâna'ya Göre Aşk Nedir?, 2020) Nitekim Mesnevi'nin dibacesi olarak "Dinle Neyden!" ile başlar:

بشنو از نی چون حکایت می کند

از جدایی ها شکایت می کند.

(*Dinle neyden çünkü hikâye eyliyor, ayrılıklardan şikâyet eyliyor!*)

İnsan, hayatı okuma ve dinleme hâlindeyken; düzgün bir kamıştan yapılmış, içinden nefes sesler ve nağmeler çıkan “ney” i dinlemelidir. O “ney”, alelâde bir müzik âleti değildir.

Ney, içli ve sıcak iniltileri olan, hep ayrılığı ve hüznü hatırlatan bir gönül telidir. Ney’in aslı; içi boşaltılmış ve ana yurdundan koparılmış, gurbet diyarlarında bulunan bir kamıştır. İçi dolu olsa, ondan ney olmaz, olması için içinin mutlaka boşaltılması zarurîdir. Buradan bir benzetme yapılarak; “*İnsanın da içi günahlardan, maddî zevklerden boşaltılmadıkça, arındırılmadıkça ilâhî tecellilere muhatap olamaz.*” hakikati ortaya çıkar.

Tasavvufta “ney”; nefsinin aşmış, günahlardan sıyrılmış, yüce bir gönülle, Cenabi Hakk’a iltica etme mertebesinde olan kâmil insanı, yani Hazret-i Peygamber’i ve O’nun vârisleri olan âlimleri, kâmil mürşitleri temsil eder. Başka bir deyişle, ney gönle, kamış ise gönül âlemine benzetilir. (علیرضا، 1397، ص. 17)

Ney’in çıkardığı ses, aşkın sesidir. Neydeki nefes, “**Ben insana kendi ruhumdan üfledim.**”¹ ayetine temsilî olarak Hakk’ın nefesidir. Buradan hareketle Hakk’ın nefesi ile dolan kâmil insanlar; tıpkı ney gibi gönül sevdalarını, yürek nağmelerini müntesiplerin gönlüne üflerler. (Ankaravî, 2005, s. 188) Mesnevi’den herkes kabiliyeti kadar nasiplenir. Bu hususta Hazret-i Mevlâna şöyle der:

بمیرید بمیرید در این عشق بمیرید
در این عشق چو مردید همه روح پذیرید
بمیرید بمیرید و زین مرگ مترسید
کز این خاک برآید سماوات بگیریید
بمیرید بمیرید و زین نفس ببیرید
که این نفس چو بندست و شما همچو اسیرید
یکی تیشه بگیریید پی حفره زندان
چو زندان بشکستید همه شاه و امیرید
بمیرید بمیرید به پیش شه زیبا

¹ “Size kendi ruhumdan üfledim!” (و نفخت من روحی) Hicr suresi, 29. ayet

بر شاه چو مرديد همه شاه و شهيريد

بميريد بميريد و زين ابر برآيد

چو زين ابر برآيد همه بدر منيريد

خموشيد خموشيد خموشى دم مرگست

هم از زندگيست اينک ز خاموش نفيريد (بلخی، غزل شماره 636، غزليات)

(Öl, bu aşkta öl, bu aşkta öl, öldüğünde hepiniz ölürsünüz. Öl, öl ve ölümün eyerinden korkma. Öl, öl ve bir nefes al çünkü bu nefes kapalı ve sen de mahkumsun. Elinize bir balta alın ve hapishane deliğini kırın, hepiniz kralısınız ve emirsiniz. Öl, güzel Şah'ın önünde öl, çünkü hepiniz kralısınız ve kıymetlisiniz. Öl, öl ve bulutun eyerine gelin, çünkü bulutun eyerine gelirsiniz hepiniz ölmeyeceksiniz. Sus, sus, susmak ölüm noktasındadır, o da hayatın bir parçasıdır, artık susma.)

Mevlâna'da Aşk

Mevlevilik mesleğinin ve tasavvufî yönteminin, ekolünün temeli ise aşktır. Mevlâna'nın tasavvuf mezhebinde aşk, bütün sebeplerin doktoru ve insanoğlunun tüm iç ve ruhsal hastalıklarının ilacıdır. Fakat Mevlâna'nın sevgiyle kastettiği ilahi sevgidir. Aşk şehvettir; Aşk şehvetlidir. Aşk sanal ortamda anlaşılamayacak bir gerçektir. Sanal aşk suyu, rengi ve gösterişi arar.

Sevgi, Mevlâna'nın düşüncelerinin ve çalışmalarının sırrının anahtarıdır. Bu nedenle Mevlâna'nın Mesnevi'si aşkla başlar ve aşkla biter. Bu sevginin önemi, insanlardan benmerkezci saldırganlığı ortadan kaldırması ve insanı içgüdülerinin gerektirdiği şekilde eğitime zorlamasıdır. Mevlâna'ya göre sevgiyle insan yağmacı davranışlardan, hayatta kalma mücadelesinden, açgözlülüğten, kıskançlıktan ve kötülüğten, sağlıksız rekabetten ve ikiyüzlülüğten kaçınarak unutulabilir. Bir insan arzu ettiği mükemmelliği istiyorsa, fani bir sevgiliye âşık olmamalı, sevgili ve sevgilinin iki özdeş alametine sahip olmalı, kendisini Allah'ın sıfatlarından biri olarak görmeli ve Allah'ın tecellisini düşünmelidir. Dünyevi insan ancak kendini Tanrı'da görerek özünde ilahî aşkın varlığını anlayarak kâmil olabilir ve o zaman tam âşık ile maşuk kavramını ve varlığını gösterebilir.

عشق مجازی را گذر بر عشق حقست انتها

غازی بدست پور خود شمشیر چوبین می دهد

آن عشق با رحمان شود چون آخر آید ابتلا

عشق زلیخا ابتدا بر یوسف آمد سالها (بلخی، غزل شماره 27, 1368, ص. 74)

(Gazi, evladı eline tahta kılıç verir ki aşk soyutsal olarak anlasın diye. Fakat gerçek aşk için ve yolun sonudur. O aşk Rahman'la olsun çünkü olmazsa sonu gelecektir. Nitekim Züleyha'nın aşk belası ilk olarak Yusuf'a yıllar sonra gelmiştir.)

Mevlâna'nın Divan Şems'teki yöntem

Divanı Şems ve yahut Divan-ı Kebir adıyla bilinen eser Mevlâna'nın tamamen aşk konusu ile ilgilidir. İşte adı geçen eserde işlenen aşk temalı konular gerek içerik gerekse yapısal yönden çok etkileyicidir. Divanı Şems'te kullanılan yapısal yöntem "Gazel" biçimidir. Mevlâna bu eserinde gazele tutunmadan aşkın anlatımında adeta kendini gereksiz hissetmektedir. Dolayısıyla, gazel ile aşk temalı konular birbirini bütünleştiren unsurlardır.

Fars edebiyatında aşkı ifade etmenin en önemli yolunu gazeller oluşturur. "Gazel" kelimesinin kendisi sadece şunu ifade etmez; şiirde romantik bağlamlar ve temalar olmakla birlikte aşka dair şiirlerde kullanılan belli bir formu da tasvir etmektedir." (تقی، 1375, ص. 37)

Gazellerde sunulan aşk türü şiirler dikkate alındığında romantik ve mistik olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Bilindiği üzere, gazel içerik olarak sevgiyi, fiziksel nesnelere ya da entelektüel öğeler olabilen "güzel olana" yönelme olarak tanımlanmaktadır.

Tasavvufi anlatımlarda çoğunlukla sezgiye dayalı bilgi, insanın "güzeli, güzel olmayandan" ayırdığı ve dolayısıyla sevgiye tercih ettiği şeyler anlatılmaktadır. Aşık, maşuk ve aşktan oluşan üç yüzlü aşk piramidinde, ikinci şahıs veya üçüncü şahıs zamirleriyle şair olarak anılan sevgili, mistik ve romantik gazelleri birbirinden ayıran temel noktadır.

Romantik sonelerde sevgili, erkek olsun, kadın olsun, dünyevi bir varlıktır ve şairle arasında ne kadar mesafe olsa da bir şekilde sevgiliye ulaşılabilir. Sadece sevenin bütün varlığını değil, bütün kâinatı kontrol eder, bütün yaradılışa tesir eder ve bütün kâinat O'na bağımlıdır. Âşık-sevgili ilişkisi, yaratan-köle ilişkisidir, her türlü tavizden münezzehtir. Ancak mutasavvıf, O'na, O'nun kemâli, güzelliği ve kudretiyle karşılaştırıldığında sadece bir damla, tarif edilemez bir âşık bulur ve onun tek dileği, ebedi, göksel sevgilisine kavuşmaktır."

Yukarıda bahsedilen gazel biçiminde kullanılan ortak kelime dağarcığı nedeniyle aralarında pek çok benzerlik vardır, dolayısıyla birçok romantik

gazel aynı zamanda mistik olarak da kabul edilebilir, çünkü aynı üslubu sevgilinin güzelliğini anlatmak için kullanılır. Dil, tüm sözcük bileşimleri, işlevleri ve dilbilgisi kurallarıyla birlikte, ortak ve genel olmayan deneyimlerin ifadesine uygulandığında benzer anlamları ayırt edebilir. Gazelde genel olarak edebi sanatlar şairin iç dünyasını aktarmakta ve anlatmaktadır. Dolayısıyla şair nesnelere ne kadar aynı görünüşte olduğunu yansıtsa da aslında görünüşün sembolik ve retorik hale geldiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle romantik sonelerden mistik soneler oluşturmanın ayırt edici aracı, belirli kuralların geçerli olduğu bir gösterge olarak dilde değil, şiirin okuyucusunda yatmaktadır.

Tasavvufta dünyevi sevginin ve "başkasını" sevmek dikkat çekicidir. Zira, yaratılanı, yaratan için sevmek temel prensiptir. Aynı zamanda yaratılan her şey yaratanın bilgelğine dayalı yaratıldığı için kutsal ve değerlidir. Onun için bir şekilde tezat konusu da tasavvufi yaklaşımda göze çarpar. Nitekim Mevlâna'nın bakış açısına göre diken olmazsa gülün kıymeti bilinmez, gece olmazsa gündüz anlam kazanmaz ve kin nefret olmazsa sevginin bir anlamı yoktur. Alegorik aşk, tasvip edilmez; hatta bazı durumlarda kişinin aşk fikrine olan aşinalığını artırmaya yardımcı olabilir ve daha yüksek seviyelerde dünyevi bağlardan kopmaya, gerçek aşka ve ölümsüz sevgiliye ulaşmaya yönelik bir rehber olabilir.

Aşkın kuralları açısından sevgilinin görünür olup olmamasının hiçbir önemi yoktur... Sevginin görünen varlıklara paralel olması duyguyu manevi, daha derin, daha narin, hatta uhrevi kılar; hayvani-fiziksel seviyeden yükseltilir ve öyle bir canlılık bulur ki geleneğe itaat eden bir ibadet edenin bunu anlayamayacağı bile söz konusudur. (Ritter, 1995, s. 603)"

Dünyevi ve ilahi aşk deneyimlerinde var olan göreceli aynılık, mutasavvıfların gerçek aşk duygularını herkesin anlayabileceği bir dille aktarmalarına yardımcı olur. Mevlâna'nın eserlerinde Şems-i Tebrizi, ilâhî bir aşkın dünyevi bir biçimde ifade edilmesinin en belirgin örneğidir. Mevlâna mesnevi eserinde anlattığı öykülerle izleyicinin mistik kavramları öğrenmesine ve aynı zamanda şairin mesajını iletmesine yardımcı oluyor, izleyicinin arka plandaki dünyevi aşk anlayışına anlam kazandırıyor.

Dünya çapındaki edebi şahsiyetler arasında aşka dair fikir ve kavramlar bakımından Mevlâna'ya en yakın olanı Shakespeare'dir. Öne çıkan trajedilerinin birçoğunda (Romeo ve Juliet, Antony ve Kleopatra, Othello, vb.), Shakespeare aşkı soyut bir varlık ve karakterlerini mükemmelleştiren bir faktör olarak sunar; bu da Doğulu mistiklerin aşk fikriyle yakın bir ilişki kurar. (Abbaspour N., Sepora, & Zulkali, 2020, s. 386-401)

Mevlâna'nın eserinde tasvir edilenler gibi, "Allah'ın büyük güzelliğinin sembolü olan ve dolayısıyla ilahî güzelliği zihne aktarabilen bir aşk... Aslında aşk olarak etiketlenmeyi hak eden her türlü aşk, her zaman ibadet unsurunu içerir. Aşkın her zaman ikili bir yanı vardır. Sevilen kendisi için sevilir, daha da önemlisi insanın kendisi gibi yaratıldığı Tanrı için sevilir. Bu ölümle biten bir aşktır, Shakespeare de olsa

Mevlâna şiirini yazarken biraz karizma ve güç katarken, Mevlâna bunu daha mantıklı bir şekilde işler. Daha önce de belirttiğimiz gibi, söz konusu olduğunda aşkın tanımı büyük bir tartışmaya girmektedir ve bu da Mevlâna ile Shakespeare'in aşk meselesine ilişkin şiirlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesini oldukça zorlaştırmaktadır.

Dolayısıyla Mevlâna'daki aşk konusunu bir romantizm ilkeleriyle kıyaslamak doğru değildir. Zira, romantizmdeki aşk kavramı dünyevi, fiziki ve inanı duygu kabarmasıdır. Fakat Mevlâna'daki aşk anlatımı farklı boyutlara dayalıdır. Mistik aşkta âşık oldukça ruhani görünür. Her ne kadar bazı şiirlerde aşkın mahiyeti sanal ve mistik aşk biçimleriyle benzerlik görünse de dünyevi ve ebedi sevgililer arasında da benzerlikler de görülebilir.

Ancak tasavvufi şiirlerde Allah'ın sembolü dünyevi sevgili, ebedi sevgili, aslında aynı zamanda ultra dünyevi nitelikler sergiliyor. Mevlâna'nın şiirinde sevgili (çoğunlukla Şems Tebrizi kastedilmektedir) ilahî ve ruhani bir görünüme sahiptir, ancak insan biçimindedir. "Mevlâna'nın, yeryüzünde Allah'a benzeyen Şems'e olan derin sevgisi, Mevlâna'yı öyle zihinsel ve duygusal bir coşkuya sürükler ki, artık fizikî ve dünyevi aşkın anlamını adeta Tanrı'ya vuslatta bilir. İşte bundan dolayı da vefatı gecesine kendisi "Şeb-i Arus" adını vermiş olarak öldüğü zamanı bir gencin gelinle buluştuğu duyguya benzetir. Asıl sevdiklerini kendilerinden başka bir insan şeklinde deneyimlememiş olan mistiklerin alışık olmadığı bir kargaşadır ilahî aşk. Bu nadir deneyim, Mevlâna'yı kendisine özgü bir manevî duruma yerleştirir" (103. ص, 1375, تقى)

Onun şiirleri çoğunlukla bu manevî şartlarda yazılmıştır. O, "başkalarının deneyimlerini aktarmıyor, bize kendi bilgeliğini veya bilgisini sunmuyor, ancak içsel kargaşalarını ve kendiliğinden oluşan duygularını ifade ediyor" (345. ص, 1398, محمود)

Mevlâna, kavramsal yönden aşkı bambaşka bir yöntemlerle anlatmaya çalışmış ve her bir marifet, irfan ve tasavvuf alanında çalışan ve merak eden edebiyat denizinin dalgıçlarına bilinen sanal aşk değil mistik aşkı anlatmaya ve gönüllerde yer bulmaya çalışmıştır. O, amacını anlatmak için temel dili kullanmış fakat net bir şekilde iletmek için yoğun bir çaba göstermiştir.

Bilinen o ki, duyularla elde edilemeyen hakikat bilgisi maneviyatta temel bir prensiptir. Aşk karmaşık bir konu olarak artık dünyevi meseleden çıkarak günümüz araştırmalar sonucu mistisizmin yaklaşımı tam anlam kazanmıştır. Mevlâna'nın anlattıkları ve bilinen beşerî aşktan ve romantizmden ziyade mistik aşkı pek çok entelektüel yönünü barındırabilen basit ayetlerle açıklamıştır. Spiritüalizmin güzelliği, arayan kişiyi çeşitliliğe bağlayan romantik unsurlarla daha da güçlendirmektedir. Bahçesini dünyanın gözünde ön plana çıkarmak tamamen bahçıvanın elindedir. Mevlâna da tıpkı bir şair gibi, sözlerinin büyüyle boş bir tuval üzerine resim yapan sanatçı olarak sonsuz hayat veren iksirin kaynağı olarak kabul edilir. Gezegen, güzel manzaralar ve manzaralardan oluşan bir hazinedir onun yazdığı Mesnevi ve Divanı Kebir. Öyle ki, dünyanın bütün güzelliklerini üretme kapasitesine sahiptir.

Mevlâna ister somut bir şey olsun ister kurgusal bir karakter olsun, gerçek güzellikte bir eserle zihinlerimizde kalıcı bir etki yaratma kapasitesine sahiptir. Bunu yalnızca bir kez deneyimlememize gerek yok; hayatının geri kalanında bunun tadını çıkarabiliriz. Farsça bir Kur'an olarak Mesnevi'nin maneviyat ve romantizmi eşsiz bir şekilde harmanlaması, özü ve büyüleyici notalarıyla okuyucuların kalplerinde kalıcı olmuştur ve olacaktır.

Sonuç:

Mevlâna'nın tasavvufi ekolünün temeli aşk olduğundan, onun Mesnevi'sinde aşk hikâyelerinin anlatımı oldukça etkileyicidir. Mevlâna'nın aşk kavramını ifade ederken, insanın romantik bakış açısına dayanarak ama epistemolojik bir anlayışla âşık-sevgili ilişkisini gerçek aşk olarak tanıtmaya çalıştığı görülmektedir. Mevlâna'nın gözünde âşık ile maşuk aynı olmalıdır. İlişki daha samimi ve eksiksiz olmalı. Leyla ve Mecnunn, Mahmud ve Ayaz, Veys ve Ramin, Vamık ve Azra gibi kurgusal karakterlerden bahsetmek aslında Mevlâna'nın üzerinde durduğu mükemmel insan niteliklerinin ifadesidir. Mevlâna, Mesnevi kitabında yer alan hikâyelerinde aşkta formalizmi boşa çıkarmaya çalışıyor ve bunun yerine aşkın gerçek olması durumunda insana karakter verebileceğini kanıtlamaya çalışıyor. Kısacası Mevlana, gerçek aşktan kaynaklanan güzel ve mistik anlayışı ifade ediyor. Çünkü gerçek aşk onun tarikatının temelidir.

Mevcut araştırma, aşk ve romantizm kavramlarını ideolojik manipülasyonudan ziyade mistisizm yaklaşımıyla tanımlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada örnek şiirler ve aktarımlar aracılığıyla gerekli analiz yapılmıştır. Mevlâna eserleri birçok kişi tarafından çevrilmiş ve yahut şerhler yazılmıştır. Fakat bazılarından aşk konusu romantizmle eşleştirilerek

manipüle edilmeye Zemin hazırlamıştır. Bu bağlamda Mevlâna Mesnevi'sinde farklı fikir ve kavramsallaştırmaları ortaya çıkarmıştır.

Bilindiği üzere aşk konusuyla bağlantılı olarak sapmış parametreler ister istemez okuyucunun metne ilişkin algısını etkileyebilir ve yazarın hedef bağlamdaki imajını etkileyebilir. Makalede bulgulara dayanarak mevcut araştırma, kaynak metnin ideolojisi ile erek metnin yan metinleri arasındaki uyumsuzluğu ortaya koyması açısından önemli sayılabilir. Sonuçlar aynı zamanda okuyucuyu romantikleştirmeye (beşerî veya mistik) yönelik sistematik bir eğilimi de ortaya çıkarmaktadır. Her ne kadar mevcut araştırmanın hedeflerine ulaşılmış olsa da, daha ileri araştırmalar için ele alınabilecek sınırlamaların altı çizilmelidir. Öncelikle bu çalışma metin içi başlıklarla sınırlandırırken daha da geniş unsurlara dayalı araştırmaların yapılmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Ayrıca Mevlana'nın şiirlerinin Arapça, Türkçe, Almanca ve İngilizceye çevirilirken farklı yorumların ortaya çıkması ne yazık ki onun aşk konusuyla ilgili tam yaklaşımı değil bazen kişisel yorumlar da anlam karışıklığı ve hatta Mevlâna'nın kişiliğini bile gölgelendirmektedir. Bu bağlamda Mevlâna görüşü üzerinden aşk konusu ve romantizm algısı daha da araştırmaların yapılmasını gerektirmektedir.

KAYNAKÇA

- Abbaspour N., B., Sepora, T., & Zulkali, I. (2020). Romanticizing Rumi Through Paratexts: Titles and Front Covers. *PalArch s Journal of Archaeology of Egypt / Egyptology*, 17(6), s. 386-401.
- Ankaravî, R. İ. (2005). *Şerh-i Kebir-i Ankaravî* (2 b.). (İ. Sattarzadeh, Çev.) İstanbul: Zarrin.
- Bilgin, A. A. (2007). NESÎMÎ: Hurûfliği ile tanınan mutasavvıf Şair. A. A. Bilgin, & İ. Üzüm içinde, *İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 33, s. 5-6). İstanbul: Türk Diyanet Vakfı.
- Esposito, J. (2002). *The Oxford Encyclopaedia of the Modern Islamic World* (Cilt 2). London: Oxford.
- Esposito, J. (2002). *The Oxford Encyclopaedia of the Modern Islamic World* (Cilt 4). Lond: Oxford.
- Esposito, J. (2002). *The Encyclopaedia of Islam* (Cilt 3). London: Oxford.

- Glasse, C. (1977). *The Concise Encyclopedia of Islam*. London: Hanington & Son Press.
- Golkarian, G. (2018). Divine Love in Rumi Lore and Mysticism. *HERALD NAMSCA*, 2(3), 416-423. doi:<https://doi.org/10.32461/2226-3209.1.2018.177230>
- Golkarian, G. (2020). Nasimi's Thought and Effect in Comparative Literature in Foreign Resources: "Analyzing with Goethe's, S. Remiev's and Dafydd ap Gwilym." *Revista Amazonia Investiga*, 9(29), 264-272. doi:<https://doi.org/10.34069/AI/2020.29.05.30>
- Golkarian, G. Ö. (2019). XIX. Asır Divan Şairi Kıbrısî Hilmi Efendi. *Türk Kültürü Araştırmalar Dergisi*, 4(12), 58-100.
- Hız. *Mevlâna'ya Göre Aşk Nedir?* (2020, 12 10). <https://www.islamveihsan.com/>:
<https://www.islamveihsan.com/hz-mevlanaya-gore-ask-nedir.html> adresinden alındı
- Joshi, B. (2019). Tracing the Elements of Romanticism and Spirituality in Rumi's Masnavi. *International Peer Reviewed E Journal of English Language & Literature Studies*, 1(1), s. 7-15. doi:DOI: 10.58213/ell.v1i1.2
- Kılıç, C. (2017). Günümüz Tasavvuf Tartışmalarına İmam-ı Rabbani'den Çözümlemeler. *AKDEMIAR, Akademik İslam Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 55-98. <https://dergipark.org.tr/en/pub/akademiar/issue/30819/333388> adresinden alındı
- Lashari, A. M., & Awan, S. M. (2014). The Concept of Love: A Comparative Study of MaulanaRumi and Shah Abdul Latif Bhittai. *European Scientific Journal*, 10(1), s. 1-14.
- Ling, M. (1993). *A Sufi Saint of the Twentieth Century- The Islamic Text Society*. London: Cambridge University Press.
- Masood, S. (2018). Wahdat al-Wujud: a fundamental of Sufism. *Mysticism*, s. 32-48. 12 21, 2020 tarihinde <https://stevenmasood.org/article/wahdat-al-wujud-fundamental-in-sufism> adresinden alındı

- McDonald, D. B. (1985). *The Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*. London: Darf Publishers.
- Muslims, R. (1998). Their religious Beliefs and Practices. *Islamic Theology*, 1(14), 128.
- Rahman, F. (2005). *Sufism and Shairah in Islam*. Karachi: Islamic References books.
- Ritter, H. (1995). *The Ocean of the Soul: Men, the World and God in the Stories of Farid Al-Din Attar (11 b.)*. (B. Radtke, Dü.) Leiden: Brill Academic Publication.
- Shah, I. (1974). *The Way of the Sufi*. London: Penguin Books.
- Sirhindi, Ş. A. (2002). *Maktubat-i-imami rabbani (Cilt 1)*. (N. Ahmed, Dü.) Karachi: Islamic Books.
- Top, H. (2007). *Mesnevî-i Mânevi Şerhi*. Konya: Tablet yayınları.
- Werbner, P. (2003). *Pilgrims of Love: The Anthropology of a Global Sufi Cult*. Hurst & Co.

- بلخی، م. ج. (1352). غزلیات. در غزلیات دیوان شمس (ص. 780). تهران: عارف.
- بلخی، م. ج. (1352). غزلیات. در م. ج. بلخی، دیوان شمس (ص. 141). تهران: عارف.
- بلخی، م. ج. (1368). دیوان شمس (جلد 1). تبریز: ستوده.
- بلخی، م. ج. (غزلیات). غزلیات. (عارف، تدوین) 1374، تهران.
- تقی، پ. ن. (1375). دیدار با سیمرخ. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ذوالفقار، ر. ف. (1398 شمسی). قصه های عاشفانه در مثنوی. مطالعات عرفانی، 1(29)، ص. 87-116.
- عبدالحسین، ز. ک. (1368). بحر در کوزه (جلد 3). تهران: انتشارات علمی.
- علیرضا، ر. ن. (1397). رابطه نی با عشق در مثنوی معنوی. قم: تبوک.
- محمود، ف. (1398). بلاغت تصویر. تهران: سخن.